

УДК 947

Ткачук А. І.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри правових дисциплін, Херсонський інститут
Міжрегіональної академії управління персоналом
(Україна, Херсон), tai3107@ukr.net

ПЕРЕДУМОВИ І ХІД КОЗАЦЬКО–СЕЛЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУЧАСНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Здійснено аналіз сучасної польської історіографії по дослідженню постаті Богдана Хмельницького. Відзначено, що польська історіографія сформувала різні підходи до висвітлення постаті гетьмана. Сучасні польські історики більш зважено підходять до своїх оцінок подій XVII століття. Особливо ретельно вони підходять до аналізу джерельного матеріалу. Дослідники з Республіки Польща достатньо добре ознайомлені з публікаціями українських авторів щодо постаті Б. Хмельницького. Вони достатньо обережно підходять до визначення «визвольна війна українського народу» послуговуючись натомість терміном «повстання». Окремі з них усвідомлюють, що війна під проводом Б. Хмельницького поклала початок (збіглася у часі) занепаду Речі Посполитої. У статті ми наголошуємо, що незалежно від оцінок постаті Б. Хмельницького є надбанням української і польської минувшини.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, визвольна війна, польська історіографія.

Події визвольної війни українського народу 1648–1657 років під проводом Б. Хмельницького посіли чільне місце у вітчизняній та польській історіографії. Історики вбачають у них проблеми, які час від часу дають про себе знати в поточній практиці стосунків двох народів. Польська історіографія напрощувала різні образи постаті українського ватажка – гетьмана Богдана Хмельницького, від котроверсійного в оцінках дослідників на початку ХХ ст. Ф. Равіті–Гавронського [1] і Л. Кубалі [2] до критичного, однак виваженого в доробку істориків на зламі ХХ–ХХІ ст. Я. Качмарчика [3–4], З. Вуйціка [5], Ю.А. Геровського [6] та інших.

У передмові до монографії Януша Качмарчика знаний польський історик С. Стемпень і не менш відомий український М. Литвин зазначають: «У пантеоні українських національних героїв гетьман Богдан Хмельницький безумовно, займає чільне місце. Саме він, очолив бунт Війська Запорізького проти Речі Посполитої, став символом українських державницьких прагнень нової доби. Адже без огляду на те, якими мотивами керувався Хмельницький у момент вибуху повстання, наступні покоління українських незалежницьких діячів бачили в цих подіях спробу відображення української державної традиції, що нав'язувала до часів Київської Русі.

Тепер ми дивимось на ці події з перспективи трьох з половиною століть. Уже кілька років ми можемо подивитися на них з перспективи існування незалежної і соборної Української держави. Все це повинно сприяти формуванню об'єктивної оцінки, поглядів на історію України без емоцій. Однак справа ця є непростю. Наш образ тих подій, тих героїв сформувався під кінець ХІХ на початку ХХ століття, в період поневолення українського і польського народів, коли історію писали не лише задля наукового пізнання минулого, але й «для підтримки духу». Отож дуже часто поставала чорно–біла картина. Поширювалися крайні стереотипи: герой або нікчема, приятель або ворог. Саме так було з Хмельницьким. Для українців він є постагтю, що не підлягає дискусії, хоч і її не сприймали цілком критично, якщо зважити, що навіть Тарас Шевченко, маючи на увазі союз з Росією, з гіркотою писав: «Богдане, Богдане, нерозумний сину».

Але якщо взяти до уваги державотворчі зусилля Богдана Хмельницького, то він, без сумніву, є однією з небагатьох історичних постатей, яку позитивно оцінювали як представники «народницької», так і «державницької» української політичної школи» [7, с. 5].

Безпосередньо сам Я. Качмарчик зазначав: «Здається справді є дивовижним, як небагато ми знаємо про життя Богдана Хмельницького, особливо до 1648 року. Що гірше – в багатьох випадках ці інформації майже не підтверджуються джерельним матеріалом...» [8, с. 8]. На думку Я. Качмарчика найважливіша дилема в життєписі Б. Хмельницького питання його суспільного походження, що зводиться до проблеми, чи був він шляхтичем? Це питання просто фундаментальне для реалій століття, у якому йому випало жити. Отож нічого дивного, що власне ця справа викликала найзатятіші суперечки серед істориків. Коронним аргументом переконаних у шляхетському походженні наймогутнішого гетьмана в історії козаччини є його власне речення: «Бачить господь Бог, що я, будучи найнижчим підніжком Найсвітлішої Величності ВКМ–ті з дитинства літ моїх, вродженим Хмельницьким, до цих сивих моїх літ не був у жодній ребелії проти Величності ВКМ–ті, Пана мого Милостивого». Але Богдан Хмельницький написав так тільки раз. У кількості відомих нам листах він більше жодним словом не згадав про своє походження [8, с. 12].

Владислав Анджей Серчик ризикнував увагу на наступній обставині: «Окрім різних суперечок, колотнечі, а навіть збройного протистояння між поляками і українцями виявилось, що вони є приречені на спільне життя, а їх історію в жоден спосіб не дається розірвати і трактувати окремо. Культура польська без України стала би убога і провінційна, подібно як українська без Польщі» [9, с. 6]. Розвиваючи думку історика з Жешова зазначимо, що постать Б. Хмельницького є надбанням як української історичної спадщини, так і польської, незалежно від оцінок які склалися в суспільній думці та історіографії.

Монографія Ю. А. Геровського «Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)» вийшла друком у 2001 р. Дослідник зазначає, що після приєднання Зигмунтом Августом до Корони Волині та Київщини під впливом добре розвинених польських теренів цей регіон зазнав низки позитивних змін. Зокрема він зазначає, що зрівняна в правах з польською місцева шляхта на нових засадах почала розвивати власне господарство і долучатися до внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Разом із тим, науковець відзначає і негативні прояви, які пов'язує із поглибленням панщини та наступом католицизму [10, с. 3, 19]. Однак, вказує історик, по Віленському з'їзді 1647 року, після смерті митрополита Петра Могили намітилися шляхи до порозуміння [10, с. 20], що вселяло надію на мир і спокій.

Зміни в суспільній стратифікації зміцнювали прагнення українців добитися собі в Речі Посполитій схожого становища, яке мало завдяки Люблінській унії Велике князівство литовське. Ці прагнення знаходили підтримку з боку козацтва. Даючи характеристику військово–політичної ситуації, що склалася напередодні 1648 року дослідник відзначає ключову роль в Запорізькій січі Б. Хмельницького. Принагідно, на відмінну від Ф. Равіті–Гавронського і Я. Качмарчика він не ставить під сумнів шляхетське походження гетьмана,

віддаючи йому належне як засновнику на короткий час першої в новій історії української держави, однак уникає визначення «визвольна війна українського народу» [10, с. 21–22]. Автор монографії не заглиблюється в перипетії біографії гетьмана, пропонуючи читачу свого роду мікс загальновідомих фактів.

Початок подій 1648 року на переконання польського дослідника поклали особисті мотиви гетьмана і соціальне становище селянства, що поєдналося з невдоволенням на Січі. Поразки коронного війська від спільних козацько–татарських формувань в битвах під Жовтими Водами і Корсунем Ю. А. Геровський вважає найбільшою невдачею Польщі від часу коли гетьман Жолкевський загинув під Цецорою. Мала вона тільки значніші наслідки, так як збіглася в часі зі смертю Владислава IV. На підтвердження своєї думки він вдається до цитування спогадів великого литовського канцлера Альбрихта Станіслава Радзивілла, який описував страх, що запанував на польських теренах і бажання не боронитися, а втекти [10, с. 22–23].

Історик із Варшави, професор Мірослав Нагельський у своїх роботах веде мову про «повстання» під проводом Б. Хмельницького [11–12]. Принагідно він зазначає, що зростання зацікавлення тогочасними подіями пов'язане в Польщі із екранізацією повісті Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем». На його переконання, це обумовило появу нових видань джерел, а також численні науково–популярні публікації багатьох дослідників та наукові розвідки авторства В. Серчика [13], З. Вуйціка [14], В. Маєвського [15], С. Александровича [16] та інших науковців. Історик цілком резонно пов'язує початок занепаду Речі Посполитої із виступом козацько–селянських загонів керованих Б. Хмельницьким [12, с. 88]. М. Нагельський віддає належне військовому мистецтву гетьмана і зазначає, що не дарма кероване ним «повстання» привернуло увагу таких дослідників, як Людвік Кубала [17], Кароль Шайноха [18], Мар'ян Дубецький [19].

Мацей Франз вважає Б. Хмельницького одним з найвизначніших лідерів козацької спільноти XVII століття, а також непересічним політиком, який не побоявся кинути виклик Речі Посполитій та закласти основи державності, яку в ту епоху вдалося козакам досягнути [20, с. 68]. На думку польського історика Б. Хмельницький напередодні «повстання» не проявляв якихось політичних амбіцій чи планів. Тільки опинившись на Січі, він ухвалив рішення протистояти Речі Посполитій про, що свідчить одне з його звернень до православних священників, міщан і народних мас, яке аналізує дослідник. На його переконання аналіз тексту ще не дає підстав твердити, що гетьман з самого початку вже думав про створення власної держави, адже Б. Хмельницький поступово формувався в якості політика [20, с. 68–70].

Опираючись на синтези викладені в монографіях українських авторів [21–23], М. Франз висунув тезу, що гетьман в 1649 році окрім функцій вождя набув ще рис політика, який представляв інтереси власного народу [20, с. 71]. Дослідник також поділяє думку Т. Грабовського [25, с. 13], що для Б. Хмельницького рівноцінним було поєднатися з Москвою, як з Туреччиною, або Польщею.

Відомий польський історик і дипломат Г. Литвин розглядаючи причини подій 1648–1657 років акцентує

увагу на соціально–економічних та культурно–історичних підвалинах життя українського народу, які обумовили визвольну війну під проводом Б. Хмельницького. Автор зазначає, що проблема «польської експансії на Схід» є одним з ключових питань в дослідженні історії Речі Посполитої новітнього періоду [25].

Власне бачення особистості Б. Хмельницького представила Марія Барловська [26]. На її думку зацікавлення цією спірною особистістю розпочалося ще у XVII столітті, про що свідчить мемуарна спадщина. Дослідниця зробила наголос на тій обставині, що оцінки постаті гетьмана його сучасниками дають можливість теперішньому історичному краще зрозуміти перипетії тогочасних подій. Її синтези підтримали у своїх публікаціях С. Охман–Станішекська [27] та П. Борек [28].

На початку XX століття розпочав свої дослідження стосовно подій середини XVII століття В. Бернацький [29], які з плином часу завершилися написанням розлогої монографії [30]. Доповнюють палітру в зображенні постаті Б. Хмельницького статті авторства Т. Хинчевської–Геннел [31], В. Пенкси [32] і Є. Коко [33]. Зокрема вони зосередилися на аналізі змістів універсалів гетьмана, перебігу подій під час війни, а також ситуації після смерті Б. Хмельницького та оцінках її у творчості Ф. Равіти–Гавронського.

Таким чином, сучасна польська історіографія в міру активно займається дослідженням постаті українського гетьмана. Історики сусідньої країни в міру критично ставляться до його діяльності та її наслідків. Їх зацікавлення його постаттю підкріплюється пошуком в архівах нових документів. На відміну від своїх попередників столітньої давності вони намагаються уникати однозначних негативних суджень, але й не сприймають деякі визначення українських істориків на кшталт «визвольна війна українського народу», «революція під проводом Б. Хмельницького» тощо.

Список використаних джерел

1. Rawita–Gawroński, F., 1906–1909. 'Bohdan Chmielnicki, t. I–II', Lwów.
2. Kubala, L., 1909. 'Obleżenie Zbaraża i pokój pod Zborowem', Warszawa; Kubala, L., 1925. 'Bitwa pod Beresteczkiem', Kraków.
3. Kaczmarczyk, J., 1984. 'Ugoda w Perejasławiu – konieczność czy wybór', «*Studia Historyczne*», z.3 (106), s.414–415.
4. Kaczmarczyk, J., 1988. 'Bohdan Chmielnicki', Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
5. Wójcik, Z., 1989. 'Wojny kozackie w dawnej Polsce', Kraków.
6. Gierowski, JA., 2001. 'Rzeczpospolita w dobie złotej wolności', Kraków.
7. Стемпень, С., Литвин, М., 1996. 'Передмова' / Я. Качмарчик *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль–Львів. // Stempjen', S., Lytvyn, M., 1996. 'Peredmova (Preface)' / Ja. Kachmarchyk *Get'man Bogdan Hmel'nyč'kyj*, Peremyshl'–L'viv.
8. Качмарчик, Я., 1996. 'Гетьман Богдан Хмельницький', Перемишль–Львів. // Kachmarchyk, Ja., 1996. 'Get'man Bogdan Hmel'nyč'kyj (Hetman Bohdan Khmelnytsky)', Peremyshl'–L'viv.
10. Serczyk, WA., 1998. 'Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651', Warszawa.
11. Gierowski, JA., 2001. 'Rzeczpospolita w dobie złotej wolności', Kraków.
12. Nagielcki, M., 1999. 'Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko–ukraińskich powstania Bohdana Chmielnickiego «Ogniem i mieczem» (1648–1651)', Warszawa.
13. Nagielcki, M., 2005. 'Epoka «Ogniem i mieczem» Henryka Sienkiewicza a rzeczywistość historyczna doby powstania Bohdana Chmielnickiego', *Ostródzki przegląd historyczny*, T.1, s.87–104.

14. Serczyk, W., 1998. 'Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651', Warszawa.

15. Wójcik, Z., 1997. 'Jan Kazimierz', Waza Wrocław–Warszawa–Kraków.

16. Krząstek, T., Majewski, W., Nagielski, M., 1999. 'Żółte Wody 1648', Warszawa.

17. Aleksandrowicz, S., 1994. 'Plan obronnego obozu wojska koronnego w Zbarażu z 1649 r.', *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku*, Poznań, s.147–170.

18. Kubala, L., 1880. 'Szkice historyczne', Lwów.

19. Szajnocha, K., 1877. 'Dwa lata dziejów naszych', *Dziela, t.VIII–IX*, Warszawa.

20. Dubiecki, M., 1879. 'Kudak, twierdza kresowa i jej okolice', Kraków.

21. Franz, M., 2010. 'Od Zborowa do Hadziacza. Rozdroża myśli politycznej Bohdana Chmielnickiego', *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, Rzeszów.

22. Смолий, В., Степанков, В. 2004. 'Богдан Хмельницький', К., с.132–133. // Smolij, V., Stepankov, V. 2004. 'Bogdan Hmel'nyu'kyj (Bogdan Khmelnitsky)', К., s.132–133.

23. Замлинский, В., 1989. 'Богдан Хмельницкий', М. // Zamlinskij, V., 1989. 'Bogdan Hmel'nickij (Bogdan Khmelnitsky)', М.

24. Чухліб, Т., 2004. 'Гетьмани Правобережної України в історії Центральної Європи', К. // Chuhlib, T., 2004. 'Get'many Pravoberezhnoi' Ukraini'ny v istorii' Central'noi' Jevropy (Hetmans of the Right-Bank Ukraine in the history of Central Europe)', К.

25. Grabowski, TS., 1916. 'Ruś – Ukraina a rządy rosyjskie', Kraków.

26. Litwin, H., 2000. 'Napływ szlachty polskiej na Ukrainie. 1569–1648', Warszawa.

27. Barłowska, M., 1994. 'Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648–1657', *Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie*, Katowice, s.57–73.

28. Ochmann–Staniszewska, S., 2000. 'Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimiera Wazy', *Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów / Pod red. M. Nagielskiego*, Warszawa: Tow. Miłośn. Historii, s.45–52.

29. Borek, P., 2001. 'Obraz wojen Kozackich za czasów Chmielnickiego w staropolskim pamiętnikarstwie', *Literatura wobec wojen. Materiały z konferencji*, Warszawa, s.201–218.

30. Biernacki, W., 2000. 'Żółte Wody – Korsuń 1648', Częstochowa.

31. Biernacki, W., 2006. 'Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649', *Zabrze: Wyd. Inforteditions*, 307 s.

32. Chynczewska–Hennel, T., Derwich, M., red., 2003. 'Powstanie Chmielnickiego', *Rzeczpospolita szlachecka. 1586–1795*, Warszawa–Wrocław: Wyd. Dolno–śląskie, s.68–73.

33. Pęksa, W., 2004. 'Prawo w uniwersałach hetmanów kozackich – uniwersały Bohdana Chmielnickiego w latach 1648–1654', *Krakowskie studia z historii państwa i prawa / Pod red. W. Uruszczaka i D. Malec*, Kraków: UJ, s.79–87.

34. Koko, E., 2004. 'Kozaczyzna w latach 1657–1676 w piśmiennictwie Franciszka Rawity–Gawrońskiego (1846–1930). Od śmierci Chmielnickiego do ustąpienia Doroszenki', *Przegl. Wschodni*, T.9, s.453–466.

Tkachuk A. I., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Legal Disciplines, Kherson Institute of Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine, Kherson), tai3107@ukr.net

Prerequisites and the course of the Cossack–Peasant War led by Bogdan Khmelnytsky in the interpretation of contemporary Polish historiography

An analysis of contemporary Polish historiography on the study of the figure of Bogdan Khmelnytsky. It is noted that Polish historiography has formed different approaches to highlighting the figure of the Hetman. Modern Polish historians are more suited to their assessments of the events of the XVII century. Particularly careful they approach the analysis of source material. Researchers from the Republic of Poland are well acquainted with the publications of Ukrainian authors about the figure of B. Khmelnitsky. They approach the definition of «the liberation war of the Ukrainian people» with the caution rather than the term «uprising». Some of them realize that the war led by B. Khmelnitsky initiated (coincided in time) the decline of the Commonwealth. In the article, we emphasize that, regardless of the estimates, the figure of B. Khmelnitsky is the property of the Ukrainian and Polish past.

Keywords: Bogdan Khmelnytsky, liberation war, Polish historiography.

* * *

УДК 378(477–25)«1914/1918»

Чуткий А. І.,

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), andr32_ukr@ukr.net

Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії

Досліджується ставлення студентів київських вишів до мобілізації в умовах Першої світової війни. Увага зосереджена на «незнайомих» постажах з числа студентів Київського комерційного інституту, оскільки він як приватний і доволі демократичний виш більш повно відображав через свій студентський контингент тогочасне українське суспільство.

Доведено, що патріотична хвиля характеризувала головно представників російської національності. Натомість більшість національно свідомих українців, а також поляків та євреїв прагнули unikнути мобілізації. Для цього спочатку використовувалися сам вступ до вишу, а потім (внаслідок посилення мобілізації) також розтягування процесу навчання, вступ на роботу до організацій, які забезпечували армію або ж перехід до військових шкіл. Це дозволяло робити висновок не лише про їх небажання воювати, але й захищати імперію, а отже свідчить і про приховану опозицію щодо неї. При цьому імперська влада, шляхом посилення призову неросіян, фактично здійснювала їх прихований геноцид.

Отримані висновки будуть корисними при створенні узагальнюючих праць з історії України початку ХХ ст. та окремих її складових.

Ключові слова: історія України ХХ ст., історія повсякденності, Київський комерційний інститут, національна політика, Перша світова війна.

Попри відзначення у цьому році соті річниці від завершення Першої світової війни, ця війна і досі залишається так само вкрай актуальною для подальших наукових досліджень. І це є цілком закономірним. По-перше, ця подія фактично перевернула світову історію та започаткувала новітній її період. По-друге, Перша світова війна докорінно перекроїла політичну карту Європи, активізувала національно–визвольні рухи (зокрема й український) та призвела до відродження низки національних держав при одночасному зникненні з політичної карти Європи імперських утворень. Також самі бойові дії Першої світової війни спричинились до радикалізації суспільних настроїв і водночас активізували розвиток науки і техніки, що обумовило завершення II НТР та утвердження сучасної технізованої цивілізації. Тож попри весь величезний масив досліджень, що присвячені Першій світовій війні, вона ще довго буде зберігати особливу актуальність та назавжди залишиться важливою темою історичного дискурсу. При цьому сторіччя від завершення Першої світової війни є достатнім проміжком часу аби події того періоду змогли «охолонути» і це дозволяє (і вимагає) здійснити їх нове «прочитання» більш об'єктивно.

Враховуючи те, що власне військовий аспект Першої світової війни досліджений доволі вичерпно, бо саме він тривалий час і становив основний зміст досліджень цієї теми, дозволю акцентувати увагу на подіях, що відбувались у роки Першої світової війни у тилу, оскільки це дозволяє реконструювати зміни, що були спричинені тією війною у широкому суспільному зрізі. При цьому за об'єкт вивчення взято перш за все долі пересічних особистостей, оскільки вони відображають суспільство загалом. Конкретніше – біографії окремих студентів Київського комерційного інституту, які відібрані з маси особових справ його студентів за принципом відображення різних соціальних, етнічних та